

Paweł Rogiewicz, Mateusz Repczyński

Przyczyny wybuchu Arabskiej Wiosny w Bahrajnie i Jemenie – analiza porównawcza

Abstrakt

Niniejszy tekst został zainspirowany wydarzeniami Arabskiej Wiosny, czyli fali aktywizacji społeczeństw państw Afryki Północnej oraz części państw z regionu Bliskiego Wschodu na rzecz przeprowadzenia prodemokratycznych reform, zmian społecznych, a także poprawy sytuacji gospodarczej. Analiza porównawcza przeprowadzona w tym artykule dotyczy dwóch państw położonych w subregionie Zatoki Perskiej, czyli Bahrajnu oraz Jemenu. Sytuacja wewnętrzna w obydwu państwach przekłada się na dynamikę bezpieczeństwa w całym regionie, dlatego też kraje te cieszą się zainteresowaniem Iranu i Arabii Saudyjskiej, które to rywalizują ze sobą o uzyskanie jak największego wpływu w całym regionie. Analiza porównawcza opiera się na trzech czynnikach: politycznym, społecznym i ekonomicznym. Aspekty te miały ogromny wpływ na wydarzenia, do jakich doszło w 2011 r. w tych państwach. Analiza dotycząca wydarzeń w poszczególnych krajach skupiona była głównie na państwach z regionu Maghrebu, czy chociażby Syrii. Procesy do jakich doszło w Bahrajnie i Jemenie nie cieszyły się tak wielkim zainteresowaniem, jak wydarzenia w innych państwach. Niewątpliwie regionalni aktorzy byli żywo zainteresowani procesami toczącymi się w tych krajach, co przełożyło się także na ich zaangażowanie w omawianych wydarzeniach. Porównanie Arabskiej Wiosny w Bahrajnie oraz Jemenie może być pomocne w procesie określania pewnych strukturalnych problemów w arabskich państwach Zatoki Perskiej.

Słowa kluczowe: Bahrajn, Jemen, Arabska Wiosna, Protesty, Szyici, Dyskryminacja, Zatoka Perska

Wstęp

Zjawisko Arabskiej Wiosny jest jednym z ważniejszych procesów wewnętrznych w krajach Bliskiego Wschodu oraz Maghrebu. Państwa, w których doszło do aktywizacji społeczeństwa, można podzielić na trzy główne grupy: 1) te, w których doszło do pewnych reform i zmian; 2) państwa, gdzie sytuacja się w zasadzie nie zmieniła; 3) kraje, które uległy procesowi destabilizacji. Badając zjawisko Arabskiej Wiosny można dojść do wniosku, że najważniejszymi czynnikami, jakie do niej doprowadziły, były uwarunkowania wewnętrzne państw, w których dochodziło do protestów. W niniejszym artykule zostały opisane trzy wybrane przyczyny Arabskiej Wiosny w Bahrajnie oraz Jemenie, tj. polityczne, społeczne i ekonomiczne. Wybrane kraje znacząco się od siebie różnią, a wydarzenia do jakich doszło w latach 2011-2012 oraz ich konsekwencje zdecydowanie wpłynęły na późniejsze funkcjonowanie tych państw, jak również na stabilność subregionu Zatoki Perskiej. Warto podkreślić, iż na wydarzenia w Bahrajnie oraz Jemenie miały wpływ także inne uwarunkowania, takie jak zaangażowanie aktorów zewnętrznych czy aspekt militarny. Jednak największy wpływ na dynamikę procesu Arabskiej Wiosny w tych państwach miały opisywane trzy czynniki. Podjęta została również próba wskazania różnic i podobieństw w przyczynach Arabskiej Wiosny w Bahrajnie i Jemenie, co może być przydatne dla lepszego zrozumienia analizowanego procesu. W artykule została postawiona następująca hipoteza: Za najważniejszą przyczynę wybuchu Arabskiej Wiosny w Bahrajnie i Jemenie można uznać prześladowanie społeczności szyickiej na podłożu etniczno-religijnym, co wiązało się z kategoryzowaniem obywateli na lepszych i gorszych, a w konsekwencji doprowadziło do aktywizacji tej społeczności w walce o poprawę swojej sytuacji w opisywanych państwach. W trakcie pisania niniejszego artykułu zostały wykorzystane następujące metody badawcze oraz techniki badawcze: metoda historyczna (genetyczna), analiza czynnikowa, metody jakościowe oraz ilościowe, metoda porównawcza, desk research oraz analiza literatury.

Przypadek Bahrajnu

Królestwo Bahrajnu jest najmniejszym państwem wchodzącym w skład subregionu Zatoki Perskiej (760 km²). Jest to kraj wyspiarski o strategicznym położeniu, gdyż znajduje się w środkowej części basenu Zatoki Perskiej. Na południowy zachód od niego mieszczą się ogromne złoża ropy naftowej należące do Arabii Saudyjskiej, natomiast na południowym wschodzie położone są największe katarskie złoża gazu ziemnego. Graniczy z Iranem, Arabią Saudyjską, Katarą, Irakiem oraz Zjednoczonymi Emiratach Arabskimi. Od wielu lat o wpływy w tym kraju ścierają się Iran oraz Arabia Saudyjska, gdyż śmiało można nazwać go bramą

do Królestwa Saudów¹. O jego strategicznym położeniu świadczy również fakt, że mieści się tam amerykańska baza morska (Naval Support Activity Bahrain), która jest portem macierzystym dla Piątej Floty Stanów Zjednoczonych oraz siedzibą Centralnego Dowództwa Sił Morskich USA (CENTCOM)². Za bezpieczeństwo Bahrajnu odpowiadają niewielkie siły zbrojne tego państwa oraz – a może i przede wszystkim – Siły Zbrojne USA. Istotne jest jednak to, że w tak ważnym strategicznie kraju w 2011 r. na fali Arabskiej Wiosny doszło do wydarzeń, które zachwiały stabilnością Bahrajnu, co niewątpliwie zwróciło zainteresowanie regionalnych aktorów, dla których wpływy w subregionie Zatoki Perskiej stanowią żywotny interes. Co ciekawe, wydarzenia z Bahrajnu, w porównaniu z tymi z Afryki Północnej czy z Syrii, nie przykuły tak dużej uwagi państw spoza regionu. W niniejszej części artykułu zostaną opisane przyczyny Arabskiej Wiosny w Królestwie Bahrajnu.

Czynnik polityczny. Cechą charakterystyczną dla wydarzeń w Bahrajnie z 2011 r. jest fakt, iż główną siłą napędową protestów stanowiła społeczność szyicka. Bahrajn w 2011 r. zamieszkiwało ok. 3 mln mieszkańców. Dominującą religią był i nadal jest islam (98% populacji), natomiast w podziale wewnętrznym ok. 65-75% w 2011 r. stanowili szyici³. Zatem wyznawcy szyizmu byli i nadal są grupą dominującą w Bahrajnie, a mimo tego ich wpływ na państwo był zdecydowanie niewielki. W tej części opisany zostanie wpływ czynnika politycznego na wybuch protestów w 2011 r.

Bahrajn jest monarchią konstytucyjną rządzoną przez ród Al-Kalifa od 1783 r., natomiast od 1861 do 1971 r. kraj ten znajdował się pod protektoratem Wielkiej Brytanii. Istotne jest to, że ród Al-Kalifa rządzi krajem bardzo surowo i nie jest skory do dzielenia się władzą z ludem. W 1973 r. odbyły się wybory do parlamentu, jednak dwa lata później emir zdecydował o rozwiązaniu tego organu w związku z licznymi konfliktami między tym podmiotem a monarchą. Ponadto władca zawiesił wówczas konstytucję, a kolejne wybory parlamentarne odbyły się dopiero w 2002 r., co pozwoliło rodowi rządzić na podstawie prawa określonego w ustawie o stanie wyjątkowym⁴. Co ciekawe, w latach 1994-1998 doszło do serii antyrządowych protestów inspirowanych głównie przez szyitów, którzy żądali reform od władzy w celu poprawy ich sytuacji⁵. Wizja demokratycznych

¹ J. Jarząbek, *Militaryzacja subregionu Zatoki Perskiej w perspektywie teorii regionalnych kompleksów bezpieczeństwa*, Warszawa 2019, s. 100.

² *Naval Support Activity Bahrain*, <https://cnreurafcent.cnic.navy.mil/Installations/NSA-Bahrain/> (16 VII 2022).

³ M. Karolak, *Bilans arabskiej wiosny w Bahrajnie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2014, nr 3, s. 745.

⁴ J. Zdanowski, *Historia najnowsza Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej*, Warszawa 2020, s. 271.

⁵ M. Karolak, *op.cit.*, s. 747.

zmian w Bahrajnie nastąpiła wraz z dojściem do władzy w 1990 r. szejka Hamada ibn Isa Al-Kalify, który objął tron po śmierci ojca. W 2001 r. ustanowiono nową konstytucję, a rok później odbyły się wybory parlamentarne. Niestety wizja demokratyzacji państwa i poprawy sytuacji szyitów okazała się fasadowa, a nadzieje na zmiany szybko zostały ostudzone. Konstytucja po referendum została przyjęta w bardzo okrojonej formie, a wyższa izba parlamentu otrzymała nowe uprawnienia legislacyjne. Jest to istotne, gdyż 40 członków tego organu jest wybieranych, a w zasadzie selekcionowanych przez najbliższe otoczenie monarchy, a jej przewodniczący otrzymał rozstrzygające i ostateczne prawo w zakresie sporów w kwestii przyjmowanych ustaw⁶. Ponadto inicjatywa ustawodawcza przysługiwała jedynie królowi i premierowi. Istotne jest to, iż poprawki do nowej konstytucji zostały wprowadzone bez konsultacji z partiami opozycyjnymi. Co ważne, poszerzył i pogłębił się zakres dyskryminacji szyitów na polu politycznym. Jedną z metod była manipulacja okręgami wyborczymi, tak aby szyici mimo swojej przewagi populacyjnej uzyskiwali jak najmniej mandatów do parlamentu⁷. Natomiast najważniejsze stanowiska państwowe, w tym miejsca w rządzie, były dla nich praktycznie niedostępne, gdyż członków gabinetu mianował i również selekcionował wuj króla. W związku z tym stanowiska ministerialne były dostępne tylko dla zaufanych ludzi, a w zasadzie jedynie dla członków rodziny królewskiej⁸. Oczywiście szyickie partie opozycyjne partycypowały w wyborach, np. al-Wafeaq w 2006 r., natomiast ich rezultaty nie były dla ich członków zadowalające. Krytyka wobec władz nasilała się w środowisku szyickim, co przekładało się na wzrost poparcia dla ugrupowań politycznych, jednak aparat państwowy skrupulatnie kontrolował scenę polityczną, aby szyici nie osiągnęli dobrych wyników⁹. W wyborach z 2010 r. w wyniku manipulacji okręgami wyborczymi szyici uzyskali jedynie 18 mandatów na 40 miejsc w parlamencie, natomiast 22 sunnici¹⁰. Wymienione czynniki polityczne były najważniejszymi z tego zakresu, stając się podstawą do wybuchu protestów w 2011 r., czyli do tzw. „day of rage”.

Czynnik społeczny. Drugim czynnikiem, jaki niewątpliwie wpłynął na wybuch protestów w Bahrajnie w 2011 r., były ogromne nierówności społeczne, a w szczególności dyskryminacja społeczna szyickiej na tym podłożu. Za podstawy nierówności społecznych oraz dyskryminacji części społeczeństwa w królestwie można uznać skomplikowaną strukturę społeczeństwa kraju. Oprócz podziału

⁶ R. Tonta, *Bahrajn – wewnętrzne uwarunkowania protestów na wyspie*, „Kultura i Polityka. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie” 2012, nr 11, s. 103.

⁷ *Ibidem*, s. 103-104.

⁸ *Ibidem*.

⁹ M. Karolak, *op.cit.*, s. 747-748.

¹⁰ R. Tonta, *op.cit.*, s. 104.

muzułmanów na szytów i sunnitów należy również pamiętać o wciąż trwałym poczuciu przynależności plemiennej oraz rodowej. Ponadto społeczeństwo można także podzielić na część pochodzenia perskiego oraz arabskiego. Do tego można doliczyć podział na obszar zamieszkania, czyli tereny wiejskie lub miejskie¹¹. Obecnie panujący ród Al-Kalifa nie darzy szytów zaufaniem, a pojawiają się nawet narracje, iż są oni agenturą irańską, która chce dokonać przewrotu pałacowego i stworzyć państwo religijne na wzór porewolucyjnego Iranu. Warto podkreślić, że napięcia sektariańskie w Bahrajnie wzmocniły się po rewolucji w Iranie w 1979 r. Od tego czasu władze królestwa stanowczo reagowały na wszelkie próby nawiązywania ścisłych kontaktów szyickich organizacji z Iranem. W 1980 r. Wielki Ajatollah Muhammad Taqi al-Mudarrisi założył Radykalny Front Wyzwolenia Bahrajnu, który był zainspirowany właśnie wydarzeniami w Iranie. Natomiast władze dostrzegły w nim zagrożenia i szybko został zdelegalizowany, a sam Mudarrisi został deportowany z kraju pod zarzutami podżegania społeczeństwa do obalenia władzy¹².

Jednym z ważniejszych problemów w Bahrajnie z punktu widzenia władz była przewaga szytów nad sunnitami. Odpowiedzią na takie wyzwanie jest polityka naturalizacji obcokrajowców. Ma ona na celu zniwelowanie różnicy demograficznej, gdyż władze Bahrajnu sprowadzają do kraju obywateli np. Syrii, Arabii Saudyjskiej, Jordanii i Pakistanu, przy czym osoby naturalizowane są w większości sunnitami. Nie ma dokładnych danych, co do ilości naturalizowanych obywateli, jednak na 2005 r. szacuje się, że była to wartość w granicach między 50 a 60 tys. Ponadto naturalizowani Bahrajńczycy byli zatrudniani w sektorze związanym ze służbami porządkowymi, przez co społeczność szyicka skarżyła się, iż nadużywają oni swojej władzy¹³. Sytuacja szytów była również trudna pod względem podejmowania pracy w sektorze publicznym. W zasadzie większość ważniejszych stanowisk państwowych była dla szytów nieosiągalna, co wynika m.in. z braku zaufania władz do tej społeczności. Jak podaje raport stworzony przez Bahrain Center for Human Rights (BCHR), w 2003 r. na 572 istotne stanowiska państwowe obywatele szyicki piastowali 101. Bez wątplenia społeczność ta jest wykluczona z możliwości obejmowania wysokich stanowisk w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych oraz w Siłach Zbrojnych Bahrajnu¹⁴. Ponadto międzynarodowe organizacje na rzecz ochrony praw człowieka, ale również i lokalne, jak wspomniane wyżej BCHR, alarmują o notorycznym łamaniu praw człowieka oraz szerzącej się dyskryminacji w Bahrajnie. Co ciekawe, w 2004 r. władza nakazała rozwiązać BCHR, po tym, jak jego prezes publicznie skrytykował ówczesnego

¹¹ M. Karolak, *op.cit.*, s. 745.

¹² *International Crisis Group, Bahrain's Sectarian Challenge*, „Middle East Report” 2005, nr 40, s. 11.

¹³ *Ibidem*, s. 8.

¹⁴ *Ibidem*.

premiera. Natomiast inne organizacje, jak np. Krajowy Komitet na rzecz Bezrobotnych oraz Bahrajńskie Młodzieżowe Stowarzyszenie Praw Człowieka w 2005 r. starały się o uzyskanie legalnego statusu, jednak nie uzyskały odpowiedzi¹⁵. W Bahrajnie obowiązuje cenzura dziennikarska, a wolność słowa jest dopuszczalna, jeżeli nie stanowi ona krytyki władzy. Natomiast nieprzychylni władzy dziennikarze byli represjonowani i zmuszani do porzucenia rzetelnego dziennikarstwa. Prasa była i jest kontrolowana za pomocą prawa prasowego, które daje możliwość sankcjonowania za niekorzystne artykuły czy komentarze. W 2008 r. zatrzymano grupę dziennikarzy związanych z ruchami opozycyjnymi i oskarżono ich o podżeganie społeczeństwa na tle religijnym¹⁶. W 2009 r. sytuacja w kraju zaogniała się i dochodziło do coraz gwałtowniejszych starć służb porządkowych z grupami opozycyjnymi, które sprzeciwiały się dyskryminacji szyitów. Władze oskarżano o bezprawne zatrzymania i tortury szyickich działaczy. W tym samym roku władze państwowe przyjęły pisemne prawo regulujące status osobisty. Przy czym prawo to obejmowało jedynie sunnitów, dlatego szyickie społeczności religijne protestowały i domagały się poszerzenia prawa o tę grupę. Sytuacja kobiet również nie należała do najlepszych, gdyż za wszelkie sprawy dotyczące małżeństwa, kwestii rodzinnych czy opiekuńczych odpowiadają sądy religijne, sunnickie i szyickie, które często faworyzują mężczyzn¹⁷. Władza również ograniczyła możliwości do zgromadzeń. Miało to na celu zniwelowanie ryzyka wystąpień opozycyjnych liderów, którzy przekonywaliby społeczeństwo do konieczności przeprowadzenia demokratycznych reform. Wszelkie ograniczenia skierowane są głównie – choć nie oficjalnie – w kierunku opozycjonistów szyickich, których władza obawiała się najbardziej. Aby legalnie zorganizować zgromadzenie, należało powiadomić szefa bezpieczeństwa publicznego co najmniej trzy dni przed wydarzeniem, natomiast to urzędnicy decydowali o tym, czy na miejscu potrzebne są dodatkowe siły porządkowe. Oczywiście szyickim działaczom urzędnicy zadania nie ułatwiali¹⁸. Dyskryminacja szyitów widoczna jest również na tle religijnym. Niestety ta grupa była i nadal jest postrzegana w Bahrajnie jako nielojalna i mogąca zakwestionować monarchię. Dlatego wpływowi duchowni szyiccy byli monitorowani i kontrolowani przez służby bezpieczeństwa Bahrajnu. Szczególnie kontrolowano to co starają się przekazać społeczeństwu i czy nie próbują podżegać do buntu przeciwko władzy. Bark ufności do szyitów jest napędzany widmem szerzących się wpływów irańskich, którego władze mogłyby starać się oddziaływać na społeczeństwo Bahrajnu właśnie za pośrednictwem kleru. Nie mniej oficjalna narracja

¹⁵ *Bahrain – Events of 2008*, <https://www.hrw.org/world-report/2009/country-chapters/bahrain> (22 VII 2022).

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Bahrain – Events of 2009*, <https://www.hrw.org/world-report/2010/country-chapters/bahrain> (26 VII 2022).

¹⁸ *Ibidem*.

władz jest taka, iż sunnici są również kontrolowani pod względem możliwości buntu przeciwko władzy¹⁹. Oczywiście zwolennikami reform demokratycznych kraju nie byli jedynie szyici, ale to ta grupa była i jest najbardziej represjonowana w kraju, dlatego też ich chęć do wprowadzenia zmian była znacznie silniejsza. Na koniec warto podkreślić, że jakość większości usług świadczonych szyitom, np. edukacyjnych, komunalnych, społecznych i medycznych, była znacznie gorsza od usług świadczonych sunnitom²⁰.

Czynnik ekonomiczny. Za najważniejsze czynniki ekonomiczne, jakie wpłynęły na wybuch protestów w Bahrajnie w 2011 r., można uznać nierówną redystrybucję dóbr narodowych, dyskryminację na rynku pracy oraz politykę sprowadzania do kraju ludności napływowej, która jest taną siłą roboczą. Kwestia nierównej redystrybucji dochodów z dóbr narodowych dotyczy głównie finansów pochodzących z sektora naftowego w kraju. Szyici oskarżają władze, że większość z tych pieniędzy trafia do społeczności sunnickich lub jest dostępna jedynie dla rodziny królewskiej, co również napędza oskarżenia władzy o korupcję²¹. Dochody ze sprzedaży ropy naftowej są głównym źródłem finansowania i stabilności państw Zatoki Perskiej, jednak w krajach, gdzie pojawia się znaczny podział, może być to czynnik wpływający na powstawanie nierówności w społeczeństwie.

Dyskryminacja na rynku pracy wiąże się z polityką sprowadzania pracowników z zagranicy, którzy będą stanowili taną siłą roboczą. Szyici wielokrotnie podkreślali, że na rynku pracy, zwłaszcza w sektorze publicznym, napotykały liczne trudności związane ze zdobyciem pracy. Oskarżali władzę o technikę segregacji pracowników na podstawie przynależności religijnej i klanowej. Kolejną kwestią są niskie lub bardzo niskie wynagrodzenia dla pracowników. Na 84 tys. miejsc pracy powstałych do 2002 r., aż 67 tys. było nisko płatnych, co wiązało się z zarobkami na poziomie 200 dinarów bahrajńskich na miesiąc. Natomiast ponad 80% wolnych miejsc pracy zostało przyznanych zagranicznym pracownikom, co przełożyło się na wzrost ubóstwa. Warto podkreślić, że młodzi Bahrajńczycy stanowią słabą konkurencję dla ludności napływowej, co jest również problemem w innych krajach Zatoki Perskiej. Natomiast ok. 53% bahrajńskich pracowników zarabiała w tamtych latach poniżej 200 dinarów miesięcznie²². Zła sytuacja ekonomiczna i dyskryminacja szyitów doprowadziła do wzrostu wskaźnika ubóstwa, głównie na wsiach i w regionach zamieszkiwanych przez tę społeczność. W 2008 r. po raz pierwszy wyznaczono linię ubóstwa w Bahrajnie, która wówczas

¹⁹ Jewish Virtual Library, *Reports on Religious Freedom: Bahrain* [2009], <https://www.jewishvirtuallibrary.org/bahrain-religious-freedom-report-2009> (26 VII 2022).

²⁰ *Ibidem*.

²¹ M. Karolak, *op.cit.*, s. 746.

²² *International Crisis...*, s. 9.

pokazywała, iż ok. 15-20% domostw w Bahrajnie zalicza się do ubogich²³. Niski poziom życia, brak pracy, oraz wzrastające ubóstwo były czynnikami napędzającymi niezadowolenie społeczne oraz prodemokratyczne protesty.

Podsumowanie. Opisane wyżej czynniki miały kluczowy wpływ na wybuch Arabskiej Wiosny w Bahrajnie. Oczywiście do nich można zaliczyć inne elementy jak np. oddziaływanie aktorów zewnętrznych, a przede wszystkim Iranu oraz Arabii Saudyjskiej. Dyskryminacja szyitów w Bahrajnie w zasadzie na każdej płaszczyźnie doprowadziła do ogromnego wzrostu niezadowolenia tej grupy społecznej, co w 2011 r. poskutkowało wybuchem masowych protestów. Należy jednak podkreślić, że głównym założeniem protestujących było przeprowadzenie szeregu demokratycznych reform, które zakończyłyby wieloletni i strukturalny proces dyskryminacji Szyitów w ich państwie. Wówczas władza oskarżyła demonstrantów o próbę dokonania przewrotu pałacowego, a dodatkowo podkreślano, że opozycjoniści są sterowani z Teheranu. Niestety odpowiedzi władz na żądania reform były siłowe i brutalne, a iluzoryczne zmiany, jakie wprowadzono po złagodzeniu sytuacji, nie przyniosły żądanych zmian oraz poprawy sytuacji społecznej, politycznej i ekonomicznej szyitów w Bahrajnie, którzy nadal są dyskryminowani. Można pokusić się o stwierdzenie, iż zryw z 2011 r. utwierdził władze w Manamie w przekonaniu, iż ta grupa społeczna jest realnym zagrożeniem i należy jeszcze bardziej ją kontrolować i ograniczyć możliwości oddziaływania na funkcjonowanie państwa.

Przypadek Jemenu

Współczesny Jemen to państwo, które powstało ze zjednoczenia się Ludowo-Demokratycznej Republiki Jemenu (Południowego Jemenu) z Jemeńską Republiką Arabską (Północnego Jemenu) w 1990 r. Od tamtego czasu głową państwa był prezydent Ali Abdullah Saleh. Na wstępie należy zaznaczyć, że państwowość Jemenu od momentu zjednoczenia była mocno osłabiona. Proces scalania dwóch państw w jedno okazał się bardzo trudny, a skutkiem tego procesu była Arabska Wiosna w Jemenie i wyniszczający konflikt, trwający praktycznie do dzisiaj²⁴.

Czynnik polityczny. Zaledwie cztery lata po zjednoczeniu państwa dawne Południe wszczęło bunt przeciwko rządowi w Sanie. Próba separacji zakończyła się fiaskiem, gdyż Południe nie otrzymało wsparcia zewnętrznego, a siły Północy

²³ M. Karolak, *op.cit.*, s. 746.

²⁴ *Jemen. Historia*, [w:] Encyklopedia PWN, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Jemen-Historia;4574398> (26 VII 2022).

brutalnie spacyfikowały secesjonistów. Po zakończonym buncie władze zaczęły konfiskować ziemie, prywatne domy i inne bogactwa, które trafiały w ręce sojuszników reżimu. To wydarzenie istotnie wpisało się w świadomość mieszkańców Południa, a część z nich uznała zwycięstwo rządu za formę zniewolenia Południa przez władzę oraz przez lokalne elity polityczne, pozostające w konsolidacji z rządem. Warto dodać, że najsilniejsza opozycja wobec prezydenta pochodziła właśnie z południowych terenów państwa. Jednym z głównych celów opozycji było ustanowienie autonomii dla Południa. Co więcej, wielu aktywistów na rzecz autonomii z Ruchu Południa (*al-Hirak*) zostało zmuszonych do opuszczenia Jemenu przez opresyjne działania prezydenta²⁵.

Kolejną kwestią, która doprowadziła do buntów społecznych, stanowił charakter rządów prezydenta Saleha. Władza, na którą składał się prezydent, jego rodzina i sojusznicy, przypominała autorytarną formę rządzenia. Fundamentem władzy Saleha była pseudo partia w postaci Powszechnego Kongresu Ludowego. Początki partii sięgają roku 1982, kiedy to funkcjonowała jeszcze w Jemenie Północnym. Partia nie miała własnej ideologii czy programu, ale była nastawiona wyłącznie na zapewnienie władzy Salehowi i jego politycznym współpracownikom. Prezydent wraz z członkami swojej partii czerpał liczne korzyści ze zinstytucjonalizowanej korupcji. Wprowadzał również nepotyzm przez obsadzanie wielu kluczowych dla państwa stanowisk sojusznikami i rodziną. Przeciwnicy prezydenta doświadczały prześladowań. Często metodą prezydenta było korumpowanie czołowych przeciwników i skłócanie między sobą środowisk opozycyjnych. Wybory w Jemenie dalekie były od standardów liberalnej demokracji. Władza często manipulowała terminami wyborów, aby były jak najkorzystniejsze dla Saleha, a także dopuszczała się fałszowania głosów²⁶.

Istotnym czynnikiem zagrażającym władzy prezydenta był przybierający na sile terroryzm. Jedną z największych organizacji terrorystycznych – Al-Kaida, poszukiwała państw niestabilnych, aby tworzyć w nich swoje bazy i mieć bezpieczne miejsce do swoich działań. Z uwagi na swoją słabość Jemen był bardzo atrakcyjnym państwem dla terrorystów. Pod koniec XX w. w Jemenie nastąpił wzrost aktywności terrorystycznej. Akty terroru miały charakter antyzachodni. Po atakach Al-Kaidy na World Trade Center Jemen stał się sojusznikiem Stanów Zjednoczonych w walce z terroryzmem. Do roku 2007 główna aktywność Al-Kaidy miała miejsce w Iraku, co pozwoliło na wzmocnienie jemeńskich struktur bezpieczeństwa i ograniczenie działalności terroryzmu w państwie. Wzrost działalności terrorystów nastąpił w latach 2007-2010, kiedy to Anwar al-Aulaki wraz z Nasserem al-Wuhajszim przebudował jemeńską Al-Kaidę na Al-Kaidę

²⁵ J. Raubo, *Jemen – zapomniany aktor Arabskiej Wiosny*, „Przegląd Politologiczny” 2014, nr 1, s. 337.

²⁶ *Ibidema*, s. 339.

Dżihadu Półwyspu Arabskiego. Wówczas organizacja zyskała charyzmatycznego przywódcę, który potrafił przyciągnąć nowych rekrutów. Al-Aulaki oprócz tego, że był religijnym fundamentalistą, potrafił inspirować i przekonywać do szerzenia zbrojnego i globalnego dżihadu. Warto wspomnieć, że aktywność ruchów terrorystycznych w Jemenie doprowadziła do tego, że w 2011 r. przez ok. trzy miesiące istniał fundamentalistyczny emirat islamski²⁷. Szacuje się, że pod koniec pierwszej dekady XXI w. w Jemenie znajdowało się między 500 a 600 bojowników islamskich, których celem było stworzenie fundamentalistycznego państwa w granicach osłabionego Jemenu²⁸.

W początkach XXI w. wytworzyła się silna koalicja antyrządowa pod nazwą Zjednoczone Zgromadzenie Partii, z którą musiał zmierzyć się Saleh. Była to alternatywa dla ugrupowania rządzącego, która mogła zjednoczyć pomniejszych opozycyjne partie, w celu odsunięcia od władzy sojuszników Saleha. Koalicja zrzeszała różne środowiska, od partii socjalistycznej, aż po partie religijne. Wybory parlamentarne w 2006 r. przyniosły koalicji dobry wynik, który mógł zagrozić dominacji partii rządzącej. Koalicja dawała perspektywę odejścia od autokracji w stronę systemu wielopartyjnego, co było rzadkością w państwach arabskich. Rząd jednak wstrzymał demokratyczne procedury, co wywołało falę protestów antyreżimowych²⁹.

Czynnik społeczny. Jemen charakteryzuje się systemem plemiennie-rodzinnym, silnie oddziałującym na społeczeństwo. Plemiona zapewniają ład społeczny i poniekąd wyręczają w tej roli państwo, z uwagi na korupcję i słabość instytucji państwowych. Klany posiadają własne struktury, takie jak np. rady, sądy, zgromadzenia oraz przywódców, którym posłuszna jest lokalna milicja klanowa. Przywódcy plemion są silnie powiązani ze swoimi społecznościami i są odpowiedzialni za swoje decyzje przed członkami plemienia. Plemiona nie są zinstytucjonalizowane, a ich działania opierają się o tradycję³⁰. Z racji faktu istnienia plemion w różnych częściach kraju i ich silnej pozycji, rząd nie miał kontroli nad niektórymi obszarami państwa, które były zarządzane przez lokalnych przywódców plemiennych. Władze Jemenu potrafiły wykorzystać ten fakt i niejednokrotnie przywódcy plemienni byli finansowani z budżetu państwa, aby zapewnić poparcie dla prezydenta Saleha, ale również, aby osłabić opozycję rządu. Plemiona nie reprezentują wspólnego stanowiska politycznego, dlatego są istotnym aspektem w politycznej

²⁷ J. Sławek, *Jemen – Budowanie przyszłości przez dialog*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2013, nr 3, s. 239-241.

²⁸ Z. Moszumański, *Wojna domowa w Jemenie 2011-2012*, „Wiedza Obronna” 2019, nr 1-2, s. 96.

²⁹ V. Durac, *The Joint Meeting Parties and the Politics of Opposition in Yemen*, „British Journal of Middle Eastern Studies” 2011, vol. 38, no. 3, s. 30-31; J. Raubo, *op.cit.*, s. 341.

³⁰ N. Al-Dawsari, *Tribal Governance and Stability in Yemen*, „Washington. Carnegie Endowment for International Peace” 2012, vol. 24, s. 4.

walce o władzę w Jemenie. Społeczności plemienne zawiązują różne porozumienia, aby zyskiwać na znaczeniu w państwie³¹. Przykładem takiego porozumienia jest konfederacja plemienna Haszid, w skład której wchodzi plemię Sanhan (klan prezydenta Saleha). Podkreślić należy, że prezydent dbał o jak największy udział plemion w utrzymaniu swojej władzy. Faworyzowanie przez Saleha sympatyzujących plemion doprowadziło przez lata do przepaści dzielącej elitę od reszty społeczeństwa³².

Innym ważnym czynnikiem, który spotęgował antyrządowe nastroje w społeczeństwie Jemenu, stanowi ruch Huti. Jest to ruch polityczno-religijny, składający się z północnych plemion Jemenu, którego członkami są głównie zajdyci (odłam szyitów). Huti zostali zainspirowani irańskim ajatollahem Alim Chameneim, który głosił m.in., że tylko ajatollah może stać na czele państwa. Idee rewolucji irańskiej były stopniowo głoszone także w Jemenie. Na początku swojej działalności Huti sprzeciwiali się dyskryminacji ze strony władz Jemenu jedynie w wymiarze lokalnym³³. Huti zaczęli się radykalizować w następstwie inwazji Stanów Zjednoczonych na Irak. Ruch zaczął głosić oprócz poglądów proirańskich także antyamerykańskie i antyizraelskie. Z racji tego, że rząd Jemenu był w sojuszu z USA, Huti stali się wrogami dla Saleha. W rezultacie tego w 2004 r. doszło do wojny między stroną rządową a Huti. W konflikcie zginął przywódca Huti – Hussein al-Houthi, a jego miejsce zajął syn – Abdul Malik al-Houthi. Prezydent ogłosił, że Huti pragną wprowadzić teokrację w państwie na wzór Iranu poprzez zamach stanu. Oskarżył także Iran o wspieranie ruchu rebeliantów. W rezultacie w konflikcie z Huti włączyła się Arabia Saudyjska, popierająca prezydenta Saleha³⁴. W latach 2004-2010 doszło do kilku konfliktów zbrojnych między sojusznikami rządu a rebeliantami. W wyniku działań wojennych ok. 340 tys. osób zostało zmuszonych do migracji³⁵.

Podkreślić należy, iż społeczeństwo Jemenu jest mocno podzielone. Szyici stanowią 35-45% społeczeństwa³⁶, ale religia nie jest jedynym podziałem. Większego niezadowolenia społecznego doznawali obywatele Południa. Począwszy od połowy 2007 r., przez wiele miesięcy i w wielu miejscach południowego Jemenu dochodziło do protestów i demonstracji, z których część miała gwałtowny charakter. Działania te były wielokrotnie inicjowane przez niezadowolonych oficerów wojskowych, protestujących przeciwko przymusowemu przejściu na emeryturę

³¹ J. Raubo, *op.cit.*, s. 338.

³² J. Sławek, *op.cit.*, s. 238-239.

³³ Dominującą siłą przy władzy byli sunnici wspierani przez wahabitów.

³⁴ M. Hyra, *Zaangażowanie Arabii Saudyjskiej w aktualne konflikty na Bliskim Wschodzie. Przyczyny i perspektywy*, „Przegląd Geopolityczny” 2016, nr 17, s. 55.

³⁵ F. Bryjka, *Saudyjsko-irańska wojna zastępcza w Jemenie*, [w:] *Społeczństwo a wojna. Oblicza bezpieczeństwa w XX i XXI wieku*, red. D. Hofman et al., Wrocław 2016, s. 145-147.

³⁶ *Ibidem*, s. 145.

i niskim świadczeniem. Ostra reakcja władzy na demonstracje wkrótce zaowocowała tym, że w protesty włączyli się urzędnicy państwowi, prawnicy, nauczyciele, profesorowie i bezrobotna młodzież. Wiele z tych grup społecznych upatrywało powodów swojej trudnej sytuacji w dyskryminacyjnych działaniach rządu, które nasiliły się od zakończenia wojny o secesję Południa w 1994 r.³⁷

Czynnik ekonomiczny. W obliczu załamania gospodarczego kraju po wojnie z secesjonistami z Południa, PKB Jemenu w 1995 r. wynosił o połowę mniej niż w 1990 r. Reżim Saleha musiał pilnie zająć się sytuacją gospodarczą. Od 1995 r. przez większość pierwszej dekady XXI w. wysiłki reżimu miały na celu przywrócenie rentowności i stabilności jemeńskiej gospodarki. Starania te opierały się w dużej mierze na wieloetapowym pakiecie reform Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW) i Banku Światowego, na który reżim Saleha zgodził się po raz pierwszy w 1995 r. Pakiet składał się z szeregu środków stabilizacyjnych i głównych reform strukturalnych, które Jemen zobowiązał się wdrożyć w ciągu dekady w zamian za hojne kwoty pomocy, zarówno od tych organów międzynarodowych, jak i z wielu innych źródeł zewnętrznych. Jednym z głównych celów było uczynienie Jemenu atrakcyjnym miejscem dla zagranicznych inwestycji. W drugiej połowie lat 90. XX w. reżim Saleha z powodzeniem wdrożył pierwsze etapy pakietu reform MFW i Banku Światowego. Obejmowały one reformy walutowe, budżetowe i handlowe, które w różnym stopniu wiązały się z wyrzeczeniami ekonomicznymi wszystkich grup społecznych. Pod koniec lat 90. reżim Saleha wykazywał jednak coraz większy brak woli i zdolności – przede wszystkim politycznej – do przyjęcia i przeprowadzenia bardziej wymagających środków gospodarczych i zarządzania zawartych w pakiecie. W rezultacie, pomimo gróźb i pewnych działań karnych ze strony MFW, Banku Światowego i członków społeczności donatorów, po 2000 r. poczyniono niewielkie postępy we wprowadzaniu reform niezbędnych do przyciągnięcia inwestorów do Jemenu, tworzenia miejsc pracy, wspierania przedsiębiorczości i zwiększania PKB. Pomimo zysków w drugiej połowie lat 90. gospodarka wkrótce znalazła się na niskim poziomie, a do 2005 r. była ledwie zdolna do stworzenia wystarczającej liczby miejsc pracy i niezbędnych usług publicznych, aby nadążyć za szybkim wzrostem liczby ludności kraju³⁸.

³⁷ *Mounting challenge to the Saleh Regime*, [w:] *Encyklopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Yemen/War-of-secession-and-political-unrest> (26 VII 2022).

³⁸ Ch. Schmitz, *Crisis in the Yemeni Economy: A Troubled Transition to Post-Hydrocarbon Growth* [13 I 2012], <https://www.mei.edu/publications/crisis-yemeni-economy-troubled-transition-post-hydrocarbon-growth> (27 VII 2022); *Economic Challenges*, [w:] *Encyklopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Yemen/War-of-secession-and-political-unrest> (27 VII 2022).

Rezerwy ropy naftowej były ograniczone i istniało ryzyko wyczerpania się ich w ciągu dekady. W międzyczasie wyczerpywały się także rezerwy wód gruntowych w kraju. Słaba kondycja gospodarki Jemenu spowodowała szereg problemów społecznych, takich jak: bezrobocie, ubóstwo, problem z dostępem do służby zdrowia i edukacji. Podczas gdy stopa bezrobocia wyniosła co najmniej 35%. Ropa naftowa stanowi główny zasób dla reżimu, ponieważ część zysków z ropy trafia do sojuszników prezydenta, aby utrzymać sieć patronatów i dotacji ustanowionych przez reżim Saleha, a druga część trafia w ramach budżetu ogólnego do rządu³⁹.

Podsumowanie. Prezydent Saleh zbudował ścisłą sieć lojalnych polityków, urzędników wysokiego szczebla i ministrów, którzy byli głównymi beneficjentami państwa. Wraz ze wzrostem eksportu ropy naftowej, która stanowiła zdecydowaną większość dochodów jemeńskiego rządu, powróciła korupcja na dużą skalę, nepotyzm i podziały plemienne. W ciągu 18 lat oligarchii kierowanej przez Saleha usługi rządowe uległy pogorszeniu, a potrzeba zreformowania państwa po wojnie domowej uległa spowolnieniu. Druga dekada ery Saleha stworzyła system patronacki, który zasadniczo zastąpił instytucje państwowe i doprowadził do masowej korupcji. System patronacki osłabił rząd centralny. Z tego powodu podziały plemienne stały się bardziej widoczne, a młodzież Jemenu zaczęła czuć się wyobcowana z systemu, na który nie miała realnego wpływu. Sytuacja w państwie powodowała niezadowolenie wśród milicji plemiennych, które uważały, że system patronacki wyłudza pieniądze z Jemenu, a świeckie rządy Saleha były krytykowane za nieprzestrzeganie tradycji islamskich⁴⁰. W obliczu narastających problemów i niezadowolenia, w styczniu 2011 r. społeczeństwo Jemenu wyszło na ulicę, domagając się zmiany konstytucji, walki z bezrobociem i korupcją oraz żądając ustąpienia prezydenta Saleha⁴¹.

Porównanie wybranych czynników

Analizowane czynniki są mocno ze sobą powiązane i trudno jest patrzeć na przyczyny Arabskiej Wiosny wyłącznie przez pryzmat jednego. Przyczyny polityczne, społeczne i ekonomiczne Arabskiej Wiosny w Jemenie i Bahrajnie zostały zaprezentowane w tabeli 1.

³⁹ A. Al-Tamimi, *Arab Spring in Yemen: causes and consequences*, „ShodhSarita” 2022, vol. 7, iss. 28, s. 61.

⁴⁰ D. Cséfalvay, *The Saudi-Iranian Quest for Regional Hegemony. The Case of the Yemeni War*, Bratislava 2019, s. 17-18.

⁴¹ M. Hyra, *op.cit.*, s. 56.

Tabela 1. Przyczyny Arabskiej Wiosny w Bahrajnie i Jemenie

Państwo	Czynnik polityczny	Czynnik społeczny	Czynnik ekonomiczny
Jemen	<ul style="list-style-type: none"> a) klęska secesjonistów w 1994 r. oraz nastroje niepodległościowe mieszkańców Południa; b) autorytarne rządy prezydenta Saleha; c) zagrożenie ze strony terroryzmu; d) fałszowanie wyborów. 	<ul style="list-style-type: none"> a) różnicowana struktura plemienna; b) radykalizowany ruch Huti; c) nierówne traktowanie obywateli przez władzę. 	<ul style="list-style-type: none"> a) oligarchiczno-klientelistsy system państwa; b) brak koniecznych reform gospodarczych; c) ubożenie społeczeństwa; d) postępujące bezrobocie i korupcja.
Bahrajn	<ul style="list-style-type: none"> a) autorytarne rządy rodziny Al-Kalifa; b) manipulowanie okręgami wyborczymi, nepotyzm (system kastowy); c) wykluczenie szyitów z życia politycznego; d) brak reform i dyskryminacja opozycji. 	<ul style="list-style-type: none"> a) zróżnicowana struktura społeczna z podziałem na przynależność religijną oraz plemienną; b) dyskryminacja i wykluczanie szyitów z życia publicznego; c) łamanie praw człowieka m.in. stosowanie tortur; d) blokowanie możliwości obejmowania ważnych stanowisk przez szyitów, kontrolowanie mediów i wolności słowa; e) dyskryminacja kobiet, niska jakość usług publicznych świadczonych szyitom. 	<ul style="list-style-type: none"> a) dyskryminacja na rynku pracy; b) nierówny i nieuczciwy podział przychodów z dóbr narodowych; c) polityka sprowadzania do kraju ludności napływowej, która stanowi tanią siłę roboczą; d) wzrastający poziom ubóstwa wśród społeczności szyickich; e) niskie lub bardzo niskie zarobki Bahrajńczyków, nawet poniżej 200 dinarów.

Źródło: opracowanie własne.

Zakończenie

Zestawiając ze sobą czynniki właściwe dla Jemenu i Bahrajnu, można zauważyć podobieństwa w przyczynach Arabskiej Wiosny, a są to: a) autorytarne rządy przywódców państw; b) łamanie praw wyborczych; c) silnie oddziałująca na państwo struktura plemienna i przynależność religijna; d) kategoryzowanie obywateli na lepszych i gorszych; e) postępujące ubożenie społeczeństwa. Wśród głównych różnic można wskazać: a) zasadnicze dyskryminowane grupy społeczne (Bahrajn – szyici, Jemen – mieszkańcy Południa); b) szyici z Jemenu przejawiali większą radykalizację względem władzy, z kolei w Bahrajnie szyici byli bardziej uciskani i żądali reform demokratycznych; c) podejście władzy do kwestii gospodarczych

(Bahrajn – sprowadzanie taniej siły roboczej, Jemen – budowanie sieci powiązań klientelistycznych). W przypadku Bahrajnu można stwierdzić, iż czynnik etniczno-religijny jest wykorzystywany przez władze w sposób instrumentalny, co wynika m.in. z faktu braku zaufania do społeczności szyickiej. Władze postrzegają tę część społeczeństwa jako potencjalne zagrożenie, zwłaszcza, gdyby była ona wspierana przez aktora zewnętrznego, np. Iran. Obawa przed destabilizacją oraz osłabieniem władzy prowadzi do stosowania szerokiej represji wobec szyitów w królestwie, co ma skutkować ich alienacją i ograniczeniem możliwości wpływania tej społeczności na życie społeczne i polityczne w państwie. Należy podkreślić, iż władze Arabii Saudyjskiej również obawiają się wciągnięcia Bahrajnu w orbitę interesów Teheranu, dlatego prowadzą politykę umacniania obecnych władz monarchii, a w 2011 r. zdecydowały się je wesprzeć w tłumieniu protestów. Weryfikując postawioną hipotezę można stwierdzić, że przodującym czynnikiem, który doprowadził do Arabskiej Wiosny w analizowanych państwach była społeczność szyicka, która zaktywizowała się w obronie własnych wartości, do jakich należała m.in. religia. Kategoryzowanie obywateli na lepszych i gorszych stało się powodem buntu społecznego. Można zatem wywnioskować, iż brak asymilacji i poszanowania praw społeczności szyickich w opisywanych krajach może być istotnym czynnikiem zagrażającym stabilności i bezpieczeństwu państwa.

Abstract

Paweł Rogiewicz, Mateusz Repczyński

The causes of the outbreak of the Arab Spring in Bahrain and Yemen – a comparative analysis

This text was inspired by the events of the Arab Spring, a wave of activation of the societies of North African countries and some countries in the Middle East region to carry out pro-democratic reforms, and improve the economic situation. The comparative analysis in this article focuses on two countries in the Persian Gulf subregion, namely Bahrain and Yemen. The internal situation in both countries translates into security dynamics throughout the region, which is why these countries are of interest to Iran and Saudi Arabia, both of which are in competition with each other to gain the greatest possible influence throughout the region. The comparative analysis is based on three factors: political, social and economic. These aspects had a huge impact on the events that occurred in 2011 in these countries. The analysis on events in individual countries focused mainly on countries in the Maghreb region, or at least Syria. The trials that took place in Bahrain and Yemen did not receive as much attention as events in other

countries. Undoubtedly, regional actors had a keen interest in the events taking place in these countries, which also translated into their involvement in the events under discussion. A comparison of the Arab Spring in Bahrain and Yemen can be helpful in the process of identifying certain structural problems in the Arab states of the Persian Gulf.

Keywords: Bahrain, Yemen, Arab Spring, Protests, Shiites, Discrimination, Persian Gulf

References

- Al-Dawsari, N., *Tribal Governance and Stability in Yemen*, „Washington. Carnegie Endowment for International Peace” 2012, vol. 24.
- Al-Tamimi, A., *Arab Spring in Yemen: causes and consequences*, „ShodhSarita” 2022, vol. 7, iss. 28.
- Bahrain – Events of 2008*, <https://www.hrw.org/world-report/2009/country-chapters/bahrain> (22 VII 2022).
- Bahrain – Events of 2009*, <https://www.hrw.org/world-report/2010/country-chapters/bahrain> (26 VII 2022).
- Bryjka, F., *Saudyjsko-irańska wojna zastępcza w Jemenie*, [in:] *Społeczeństwo a wojna. Oblicza bezpieczeństwa w XX i XXI wieku*, eds. D. Hofman, A. Kotańska, M. Lubicz Miszewski, A. Tichoniuk, Wrocław 2016.
- Cséfalvay, D., *The Saudi-Iranian Quest for Regional Hegemony. The Case of the Yemeni War*, Bratislava 2019.
- Durac, V., *The Joint Meeting Parties and the Politics of Opposition in Yemen*, „British Journal of Middle Eastern Studies” 2011, vol. 38, no. 3.
- Economic Challenges*, [in:] *Encyklopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Yemen/War-of-secession-and-political-unrest> (27 VII 2022).
- Hyra, M., *Zaangażowanie Arabii Saudyjskiej w aktualne konflikty na Bliskim Wschodzie. Przyczyny i perspektywy*, „Przegląd Geopolityczny” 2016, nr 17.
- International Crisis Group, Bahrain’s Sectarian Challenge*, „Middle East Report” 2005, nr 40.
- Jarząbek, J., *Militaryzacja subregionu Zatoki Perskiej w perspektywie Teorii Regionalnych Kompleksów Bezpieczeństwa*, Warszawa 2019.
- Jemen. Historia*, [in:] *Encyklopedia PWN*, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Jemen-Historia;4574398> (26 VII 2022).
- Jewish Virtual Library, *Reports on Religious Freedom: Bahrain* [2009], <https://www.jewishvirtuallibrary.org/bahrain-religious-freedom-report-2009>.

- Karolak, M., *Bilans arabskiej wiosny w Bahrajnie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2014, nr 3.
- Moszumański, Z., *Wojna domowa w Jemenie 2011-2012*, „Wiedza Obronna” 2019, nr 1-2.
- Mounting Challenge to the Saleh Regime*, [in:] *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/place/Yemen/War-of-secession-and-political-unrest>.
- Naval Support Activity Bahrain*, <https://cnreurafcen.cnic.navy.mil/Installations/NSA-Bahrain/>.
- Raubo, J., *Jemen – zapomniany aktor Arabskiej Wiosny*, „Przegląd Politologiczny” 2014, nr 1.
- Schmitz, Ch., *Crisis in the Yemeni Economy: A Troubled Transition to Post-Hydrocarbon Growth* [13 I 2012], <https://www.mei.edu/publications/crisis-yemeni-economy-troubled-transition-post-hydrocarbon-growth>.
- Sławek, J., *Jemen – Budowanie przyszłości przez dialog*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2013, nr 3.
- Tonta, R., *Bahrajn – wewnętrzne uwarunkowania protestów na wyspie*, „Kultura i Polityka. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie” 2012, nr 11.
- Zdanowski, J., *Historia najnowsza Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej*, Warszawa 2020.

Paweł Rogiewicz – mgr bezpieczeństwa międzynarodowego, doktorant w Zakładzie Badań Wschodnich w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego w ramach Kolegium Doktorskiego Nauk o Bezpieczeństwie. ORCID: 0000-0002-1385-5943

Mateusz Repczyński – mgr bezpieczeństwa międzynarodowego, doktorant w Zakładzie Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa RP w Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego w ramach Kolegium Doktorskiego Nauk o Bezpieczeństwie. ORCID: 0000-0001-9473-5128